

Wiesław Theiss

Akademia Pedagogiki Specjalnej w Warszawie

Wanda Wyrobkova-Pawłowska: życie jako służba społeczna

Wanda Wyrobkova-Pawłowska: life as a service to community

ABSTRACT: Wanda Wyrobkova-Pawłowska – pedagogue, social activist, participant of an anti-occupation conspiracy and secret teaching during the Second World War. She was also an initiator of numerous scientific and social projects from the communist period and the Third Republic of Poland. She was a student of and one of the closest collaborators of Helena Radlińska, who was the founder of social pedagogy in Poland. The article presents Wyrobkova-Pawłowska's main areas of socio-scientific activities, starting from research studies carried out before 1939 in the "Wolna Wszechnica Polska" (Free University Poland) in Warsaw, through post-war activities, implemented within the framework of the Polish Institute of Social Service and the Association of Wolna Wszechnica Polska and closing with social initiatives and scientific-publications of nineteen nineties. The life and activity of W. Wyrobkova-Pawłowska was a service to community, understood as cultural, social and care work, for the common good and the good of every human being.

KEYWORDS: Wanda Wyrobkova-Pawłowska, social pedagogy, Helena Radlińska, Wolna Wszechnica Polska (Free University Poland), socio-cultural work, social work, social assistance.

STRESZCZENIE: Wanda Wyrobkova-Pawłowska – pedagog, działaczka społeczna, uczestniczka konspiracji i tajnego nauczania w czasie II wojny światowej i okupacji, inicjatorka wielu prac naukowych i społecznych okresu PRL oraz III RP, uczennica i jedna z najbliższych współpracownic Heleny Radlińskiej, twórczyni pedagogiki społecznej w Polsce. W artykule przedstawiono główne obszary jej działalności społeczno-naukowej, począwszy od prac badawczych prowadzonych przed rokiem 1939 w Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, poprzez powojenną aktywność w Polskim Instytucie Służby Społecznej, a następnie w Towarzystwie Wolnej Wszechnicy Polskiej, po inicjatywy społeczne i naukowo-wydawnicze lat 1970–1990 XX wieku. Życie i działalność Wandy

Wyrobkowej-Pawłowskiej było służbą społeczną, rozumianą jako praca kulturalna, opiekuńcza i socjalna na rzecz dobra wspólnego i dobra każdego człowieka.

SŁOWA KLUCZOWE: Wanda Wyrobkowa-Pawłowska, pedagogika społeczna, Helena Radlińska, Wolna Wszechnica Polska, praca społeczno-kulturalna, pomoc i opieka społeczna.

„I tak, wbrew swoim dotychczasowym planom, pod urokiem środowiska oświatowców, i osobistym Heleny Radlińskiej, rozpoczęłam swoją działalność naukową, którą kontynuowałam całe życie” (Wyrobkowa-Pawłowska 1997, s. 34). Cytowane zdanie pochodzi z 1997 r., a sytuacja o której jest w mowa wydarzyła się w 1930 r., kiedy to Wanda Wyrobkowa-Pawłowska, wówczas uczennica Gimnazjum im. Marii Konopnickiej w Warszawie, po raz pierwszy, w trakcie szkolnego spotkania, zetknęła się ze swoją przyszłą profesorem, mistrzynią i mentorką – Heleną Radlińską (1879–1954) (zob. Radlińska 2014). Rychło, pomimo młodego wieku, jeszcze jako studentka Studium Pracy Społeczno-Oświatowej Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, stała się jedną z najbliższych współpracownic Radlińskiej. Pełniła ważne funkcje organizacyjne, sekretarskie i opiekuńcze wobec Radlińskiej. Po śmierci Radlińskiej stała się – obok Ryszarda Wroczyńskiego, Aleksandra Kamińskiego oraz Ireny Lepalczyk (zob. sylwetki wymienionych pedagogów: Kawula 1996, s. 239–255, 279–308) – jedną z najważniejszych osób, wokół których grupowali się dawni słuchacze Studium. Wniosła istotny wkład w rozwój pedagogiki społecznej w kraju po 1945 r. Zaangażowana, pełna inwencji i energii, przyjacielska, zawsze gotowa do pomocy i współpracy, przez długie lata, niekiedy na przekór wielkim trudnościom, chroniła i rozwijała dziedzictwo Heleny Radlińskiej i tradycje Studium. Należała do ścisłego kręgu osób, dzięki którym po odwilży październikowej 1956 r. doszło do opublikowania *Pism zbiorowych* H. Radlińskiej (t. 1–2, 1961, t. 3, 1964). Wydawnictwo to niczym kłamra połączyło klasyczną i współczesną pedagogikę społeczną w naszym kraju.

Etos służby społecznej, który przejęła od Radlińskiej, i któremu pozostała wierna przez całe swoje życie, opierał się na głębokim patriotyzmie, zasadzie walki ze złem i niesprawiedliwością społeczną oraz bezwarunkowej pomocy drugiemu człowiekowi, udzielaniu ochrony i opieki najbardziej potrzebującym.

I

Wanda Wyrobkowa-Pawłowska urodziła się 13 listopada 1912 r. w Warszawie, w rodzinie inteligenckiej. Ojciec był inżynierem chemikiem po studiach

w Petersburgu, a matka – doktorem bakteriologiem¹. W 1931 r., po ukończeniu gimnazjum im. Marii Konopnickiej w Warszawie, rozpoczęła studia na Wydziale Pedagogicznym Wolnej Wszechnicy Polskiej (WWP). Jednocześnie była słuchaczką – także działającego w ramach Wszechnicy – Studium Pracy Społeczno-Oświatowej. Powstałe w 1925 r. z inicjatywy Radlińskiej Studium było pierwszą w kraju i jedną z nielicznych w Europie szkołą kształcąca pracowników społecznych na poziomie wyższym. Nowatorski zakres kształcenia obejmował oświatę dorosłych, bibliotekarstwo, opiekę nad matką i dzieckiem oraz pracę kulturalno-oświatową. Studium odznaczało się wysokim poziomem nauczania. Pracowali w nim m.in.: Ludwik Krzywicki, Maria Librachowa, Albert Dryjski, Stefan Czarnowski, Sergiusz Hessen (zob. Theiss 1997a, s. 55–60). Wyrobkowa-Pawłowska należała do władz Towarzystwa Bratnia Pomoc Słuchaczy Wolnej Wszechnicy Polskiej, a po studiach – Zrzeszenia b. Słuchaczy Studium Pracy Społeczno-Oświatowej. W okresie studiów pracowała w świetlicy dla młodzieży bezrobotnej na Ochocie oraz prowadziła dla niej obozy wakacyjne. Stopień magistra uzyskała w 1939 r.

Od 1935 r. pełniła funkcję asystenta WWP w Zakładzie Psychologii, zaś w latach 1936–1939 pracowała na stanowisku psychologa szkolnego i psychotechnika w Poradni Zawodowej dla Młodocianych Funduszu Pracy. Równocześnie brała udział jako ankieter w pracach badawczych Instytutu Spraw Społecznych. W 1935 r. została członkinią Związku Nauczycielstwa Polskiego.

Na przełomie lat 20. i 30. tamtego stulecia Radlińska wraz z szerokim gronem współpracowników podjęła bardzo ważne, tak od strony społecznej, jak i naukowej, badania nad warunkami życia i nauką szkolną dzieci z wybranych środowisk społecznych. Wyniki tych prac zostały przedstawione w znanej, należącej po dzień dzisiejszy do kanonu pedagogiki społecznej, książce zbiorowej pt. *Społeczne przyczyny powodzeń i niepowodzeń szkolnych* (1937). Radlińska podkreślała, iż szczególne zasługi w przygotowaniu tego wydawnictwa – obok Anny Walickiej-Chmielewskiej oraz Tadeusza Szturma de Sztrema – miała „seniorka gabinetu psychotechnicznego” Wanda Cwajgenhaft (Wyrobkowa-Pawłowska) (Radlińska 1937, s. 5). Po latach Wyrobkowa-Pawłowska wspominała, iż pomagała wówczas Szturmowi de Sztremowi w przygotowywaniu obliczeń i zestawień statystycznych, dzięki czemu nauczyła się metod statystycznych (Leinwand 1987, s. 85). Warto zauważyć, że już w roku 1933 Radlińska wspólnie z Wyrobkową-Pawłowską opublikowała ważny tekst pt. *The*

---

¹ Podstawowe dane biograficzne W. Wyrobkowej-Pawłowskiej cytowane za: Życiorys własny Wandy Wyrobkowej-Pawłowskiej, b.d., maszynopis, ss. 5, w zbiorach autora.

Influence of Unemployment on the Child in Poland (Cwajgenhaft, Radlińska 1933). Zapewne publikacja ta była dużym wyróżnieniem dla młodej badaczki. Radlińska zajmowała już wtedy pozycję niekwestionowanego autorytetu naukowego i moralnego, aktywnie uczestniczyła w europejskim ruchu społeczno-oświatowym. Niezmiennie jednak kierowała się zasadą dialogu i współpracy z innymi, zwłaszcza z młodą generacją badaczy.

II

Druga wojna światowa i okupacja nie przerwały działalności zawodowej i społecznej Wyrobkowej-Pawłowskiej. Było wręcz odwrotnie. Jej aktywność, głęboko oparta na patriotyzmie i obowiązku walki z okupantem, przebiegała na różnych polach i miała różne formy – od oficjalnych i jawnych prac opiekuńczo-wychowawczych, poprzez tajne akcje pomocy i podziemne komplety akademickie, po udział w konspiracji wojskowej. Pierwsze działania, rozpoczęte już w październiku i listopadzie 1939 r., były skierowane do młodzieży wysyłanej na przymusowe roboty do Niemiec. Poza ostrzeżeniami o groźnym wyjeździe, młodzi za sprawą m.in. Wyrobkowej-Pawłowskiej otrzymywali specjalnie opracowane i konspiracyjnie wydrukowane ulotki oraz książeczki mające im pomóc w dostosowaniu się do nieznanych, trudnych okoliczności życia z dala od domu. Były to druki przygotowane przez Radlińską i jej współpracowników, a ich wydanie zostało antydatowane na lata przedwojenne: *My młodzi* (wybór poezji), *Przewodnik włóczęgi. Z Chrystusem w drogę życia* (modlitewnik zawierający też porady praktyczne), *O czytaniu powieści* (Radlińska 1964, s. 459).

W latach 1940–1942 Wyrobkowa-Pawłowska pełniła funkcję kierownika Poradni dla Dzieci i Młodzieży w VIII Ośrodku Zdrowia i Opieki Społecznej m.st. Warszawy przy ul. Wiejskiej. Kierownikiem ośrodka był znany działacz społeczny Stefan Grobelny, pracowały tam także Zofia Bożymowa, Hanna Zawadzka oraz Irena Lepalczyk (Lepalczyk 1997, s. 151). W ośrodku organizowano dzieciom opiekę dzienną, dożywianie, gry i zabawy oraz pomoc w nauce. Podejmowano akcje ratowania dzieci żydowskich z getta i umieszczania ich w bezpiecznych warunkach. Wyrobkowa-Pawłowska wspominała: „Kiedyś [...] udało mi się wydobyć z getta i uratować córkę aktora Teatru Żydowskiego, Turkowa. Kiedy indziej, wchodząc do domu przejściowego obok Sądów na Lesznie, zabrałam przyprowadzoną tam z getta »Kazkę«, którą później wychowywała pni Trzaskalska, matka Izy Kuczkowskiej. Albo jechałam do »Szopu« na Grójecką, gdzie pracowały kobiety z getta i stamtąd przywoziłam dziecko do Domu Boduena. Ile w związku z tym było niepokoju wynikającego z po-

czucia odpowiedzialności oraz zwykłego strachu o los zabranego matce dziecka – czy uratuję je, czy też oboje zginiemy!” (Gładkowska 1995, s. 109–110). Ważnym uzupełnieniem ówczesnego obrazu pomocy niesionej Żydom przez warszawskich pracowników opieki i pomocy społecznej jest następująca uwaga Stanisławy Orzechowskiej-Sroczyńskiej: „Iluż Żydów otrzymało dokumenty na polskie nazwiska i pracę, umożliwiającą przetrwanie. Nie wszystkie sprawy przyjmowały szczęśliwy obrót. Niejednokrotnie ratowanie [...] zaprowadziło pracowników [Wydziału Opieki i Zdrowia Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy – dop. WT] na Pawiak, do Oświęcimia i innych obozów koncentracyjnych – co bynajmniej nie odstraszało pozostałych od pracy” (Orzechowska-Sroczyńska 1946; zob. także Wyrobkowa-Pawłowska 1975). Za ratowanie osób narodowości żydowskiej w czasie Zagłady Wyrobkowa-Pawłowska została odznaczona medalem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata i ma swoje drzewko w Ogrodzie Sprawiedliwości w Yad Vashem w Jerozolimie.

Kolejny obszar pracy społecznej Wyrobkowej-Pawłowskiej tamtych lat obejmował konspiracyjną działalność Studium Pracy Społeczno-Oświatowej WWP. Aktywność ta, opisana w wielu opracowaniach naukowych i wspomnieniach (zob. m.in. Bogusławska 1971; Czapska 1971; Brodowska 1994; Żarnecka 1994; Reymont 1994/1995), była częścią szerokiej działalności podziemnego szkolnictwa wyższego, a tą drogą funkcjonowania Polskiego Państwa Podziemnego. Tajne komplety Studium prowadziła Radlińska, a szczególnie ważną funkcję asystentki i organizatorki zajęć pełniła właśnie Wyrobkowa-Pawłowska, a następnie Helena Brodowska. Wykłady i seminaria odbywały się w Domu Sióstr Urszulanek na warszawskim Powiślu przy ul. Gęstej („Szary Dom”), gdzie po klęsce wrześniowej znalazła schronienie Radlińska. Nauka odbywała się na różnych poziomach, od tajnych kompletów liceum pedagogicznego, poprzez wykłady na poziomie szkoły wyższej, po głęboko zakonspirowane kursy „mazurskie”, przygotowujące fachowców do pracy na „ziemiach postulowanych”. Te ostatnie organizowała Helena Pleszczyńska.

Dom Sióstr Urszulanek był jednym z centrów antyniemieckiej konspiracji w Warszawie. Prowadzone przez Radlińską tajne nauczanie przenikało się z różnymi formami podziemnej działalności o charakterze polityczno-propagandowym oraz wojskowym. Obok Wyrobkowej-Pawłowskiej łącznikami Radlińskiej z konspiracyjnym ruchem ludowym byli jej dawni studenci i współpracownicy z Wolnej Wszechnicy Polskiej, m.in. Stanisław Reymont oraz Brodowska.

Zaangażowanie Wyrobkowej-Pawłowskiej w cywilne i wojskowe struktury ruchu oporu datuje się na początek 1940 r. Pełniła funkcję łączniczki i kolporterki prasy podziemnej oraz brała udział w pracach wydawniczych i or-

ganizacyjnych podziemnych związków: Polskiej Organizacji Zbrojnej ZNAK, Związku Walki Zbrojnej oraz Chłopskiej Organizacji Wolności „Raclawice” (pseudonimy: „Ewa”, „Krystyna”, „Wanda”). Od 1942 r. weszły one w skład Armii Krajowej. Najsilniej bodaj była związana z „Raclawicami”, najbardziej masową i dynamiczną organizacją, będącą okupacyjną kontynuacją przedwojennego Centralnego Związku Młodej Wsi „Siew”, która miała pewne wpływy w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Wolnej Wszechnicy Polskiej oraz w Uniwersytecie Warszawskim. Toteż z pewnością już przed wojną Wyrobkowa-Pawłowska w Wolnej Wszechnicy Polskiej poznała wspomnianego Stanisława Reymonta, studenta pedagogiki, jednego z przyszłych przywódców ChOW „Raclawice”, a także innych uczestników tajnych działań zbrojnych (Reymont 1987).

We wrześniu 1942 r. z powodu osobistego zagrożenia Wyrobkowa-Pawłowska opuściła Warszawę i wyjechała na Lubelszczyznę, gdzie znalazła pracę w Szkole Spółdzielczej dla Dorosłych „Społem” w Zakrzówku. Tak rozpoczęła nowy etap pracy zawodowej, społecznej oraz konspiracyjnej. Oficjalnie była nauczycielką korespondencji handlowej oraz reklamy, a zarazem prowadziła niejawnie lekcje języka polskiego, literatury oraz zagadnień kultury wsi. Rozwijając pracę kulturalną w miejscowym środowisku, wystawiła *Wesele* oraz *Ludzi bezdomnych*. Wojenne, a także późniejsze dzieje szkoły w Zakrzówku, będącej silnym ogniskiem życia patriotycznego, opisała wraz z Zofią Olszakowską-Glazer i Franciszkiem Trojnerem w książce *Mały skrawek wolnej Polski* (2007).

W tym samym okresie Wyrobkowa-Pawłowska włączyła się do konspiracyjnej działalności Batalionów Chłopskich w powiecie Kraśnik. Współtworzyła komórki tej organizacji, prowadziła szkolenia ideowe oraz kolportaż prasy. Z powodu narastającego niebezpieczeństwa przeniosła się do Sobieszyna, gdzie także pracowała jako nauczycielka oraz organizatorka tajnych kompletów gimnazjalnych. Nadal była zaangażowana w prace konspiracyjne Batalionów Chłopskich, m.in. odbierała audycje radiowe z Londynu, kolportowała prasę z Lublina i Warszawy oraz współredagowała podziemne pismo „Pospołu a Sami?”. Za udział w konspiracji otrzymała Krzyż Partyzancki (1973).

III

Rok 1945, otwierający nową epokę w dziejach kraju i życiu ludzi, postawił w trudnej sytuacji Radlińską i jej najbliższe środowisko współpracowników i studentów. Był to czas liczenia strat wojennych i projektowania nowych zadań i prac. Koszmar wspomnień lat okupacji mieszał się z nastrojem optymizmu, radości i nadziei na lepsze jutro. Przyszłość jednak rysowała się

niepewnie. W takich okolicznościach 24 maja 1945 r. w Łodzi powołany został do życia – na fundamentach Wolnej Wszechnicy Polskiej – Uniwersytet Łódzki, w którym aż do 1954 r. Radlińska będzie odbudowywała i rozwijała swoją szkołę pedagogiki społecznej. W pracach tych stała i ważne miejsce zajmie Wyrobkowa-Pawłowska.

Jeszcze trwał wojna, gdy w liście z 3 kwietnia 1945 r. Wyrobkowa-Pawłowska napisała do swojej Profesor: „Kochana Babciu („Babcia” – tak część studentów i współpracowników zwracała się do Radlińskiej – dop. WT)! Nie wiem, jak mam opowiedzieć o radości, jaką mi sprawiły słowa Kochaną ręką pisane” (Wyrobkowa-Pawłowska 1997, s. 36). Dalej była mowa o wojennych losach najbliższych członków rodziny i przyjaciół. Przede wszystkim jednak dominowały informacje o pracy – szkole, lekcjach, konferencjach, kontaktach z kolegami i o planach. Towarzyszyła temu refleksja: „Wiele przeżyłam i tym ciężiej, że dotyczy to przede wszystkim stanów nerwowych. Zmęczona jestem czasem i wiele radości już straciłam – na razie jednak prężności i odporności mam dosyć, aby wytrwać do końca. Chyba, że siły wyższe wykończą, znów nie jesteśmy dobrze widziani przez nowe władze” (Wyrobkowa-Pawłowska 1997, s. 37). List z odpowiedzią Radlińskiej nosił datę 12 kwietnia: „Droga Wanduś, z niezmiernym rozrzewnieniem czytałam list Pani i bardzo pragnęłam jak najrychlej Panią zobaczyć i uścisnąć [...] Czuję się źle i z trudem pracuję wśród chaosu i różnorodnych przeszkód. Żałuję, że mam tak mało możliwości pokonywania trudności technicznych, gdyż to dawałoby znaczne uspokojenie. Wierzę w jutro, kocham Wnuki [studentów i współpracowników – dop. WT], z wielu (z Pani też) jestem dumna i to daje możność przetrwania” (Wyrobkowa-Pawłowska 1997, s. 38).

Rozpoczęta w kwietniu 1945 r. korespondencja obu Pań trwała całą dekadę – do roku 1954 – czyli do śmierci twórczyni pedagogiki społecznej. Dziś listy te są bardzo cennym źródłem informacji. Po pierwsze o ich autorkach, osobowościach, sposobie pracy, jak i szczególnej więzi je łączącej. Po drugie, ukazują pola wspólnej pracy, podejmowane zadania i formy ich realizacji, a przede wszystkim przywołują dziesiątki osób, które bezpośrednio i pośrednio związane były z działalnością Radlińskiej i jej współpracowników. Wreszcie, odbijają się tu zmiany ideologiczne i systemowe powstające pod wpływem postępującej stalinizacji kraju i, co więcej, widoczne są ich negatywne skutki na polu życia naukowego i społecznego.

W latach 1945–1947 Wyrobkowa-Pawłowska organizowała szkolnictwo spółdzielcze w Związku Rewizyjnym Spółdzielni w Łodzi, a następnie w Warszawie. W tym samym czasie intensywnie uczestniczyła w wielu różnych pracach naukowych i organizacyjnych Radlińskiej. Przede wszystkim była współ-

organizatorką niezależnej instytucji naukowej, jaką w tamtym czasie był Polski Instytut Służby Społecznej (PISS)². Pod jego szyldem podejmowała wiele różnych i ważnych prac o charakterze organizacyjnym, np. wydanie książki Stanisława Rychlińskiego *Lustracje społeczne* (1946) i kolportaż wydawnictw tej instytucji oraz badawczym, np. we współpracy z Zakładem Ubezpieczeń Społecznych prowadziła diagnozę stanu opieki nad matką i dzieckiem. W Ministerstwie Oświaty przedstawiła memoriał Radlińskiej na temat sytuacji dziecka opuszczonego i zagubionego, współorganizowała praktyki studentów Radlińskiej, monitorowała możliwość udziału polskiej delegacji w Kongresie Służby Społecznej w Hadze w 1947 r., przeprowadzała konsultacje w sprawie obsadzenia etatów w Domu Dziecka na Bielanach w Warszawie, angażowała się w przydział zagranicznych stypendiów dla osób z kręgu Radlińskiej. Gdy w 1947 r. odbył się w Łodzi zjazd słuchaczy Studium Pracy Społeczno-Oświatowej WWP i 50-lecie pracy Heleny Radlińskiej, Wyrobkowa-Pawłowska była współorganizatorką okolicznościowej wystawy.

Bardzo ważne dla ówczesnej działalności Wyrobkowej-Pawłowskiej były koleżeńskie relacje z czasów studiów i wojennej konspiracji. Współpracowała z pracownikami różnych instytucji opieki, kultury i oświaty, a także z urzędnikami wysokiego szczebla, m.in. z Robertem Bergerem – pracownikiem ONZ, który zajmował się pomocą dla Polski, Eugenią Krassowską – wiceminister oświaty, Marią Kondratowicz – pracownikiem Ministerstwa Oświaty, Marią Weyrychówną – pracownikiem Ministerstwa Oświaty, Kazimierzem Rusinkiem – ówczesnym ministrem kultury, Czesławem Koziółem – dyrektorem biblioteki w Ministerstwie Kultury, Janiną Kacperską-Kortylewiczową – pracownikiem Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej, Stanisławem Sasimem – dyrektorem w ZUS, Piotrem Maślankiewiczem – konsulem polski w Szwecji. Charakter i klimat tamtych prac przybliży fragment listu Wyrobkowej-Pawłowskiej do Radlińskiej (bez daty, prawdopodobnie połowa września 1947 r.): „Wczorajszy dzień dobił mnie do reszty. Pomimo obstawy p. Ministra przez Adę [Rusinkową – dop. WT] odmówił subwencji oraz dewiz, ze względu na obostrzone ograniczenia [...] Przesyłam zestawienie z praktyk z wykazem sum wypłaconych. Wszystkie rachunki mam na ogólną sumę 64 000, ale je przywiozę wracając z urlopu i zrobię wszystkie rozliczenia [...] Pomimo opieki p. Ady [Rusinkowej – dop. WT] nad sprawą Ireny [Lepalczyk – dop. WT], jej paszport nie może być załatwiony indywidualnie. Wszystkie te sprawy są w Prezy-

---

² Polski Instytut Służby Społecznej został powołany do życia przez Radlińską w 1946 r. W 1949 r. przemianowany na Polskie Towarzystwo Służby Społecznej.

dium i tam się odbywa właściwa selekcja, której wyroki będą ostateczną decyzją i pozwoleniem wyjazdu. Tam nasze wpływy nie sięgają. Nastroj wokół tych spraw raczej nie jest optymistyczny. Ale dzisiaj jest tyle durnych pomysłów, że nic nie wiadomo, co kto wymyśli” (Wyrobkowa-Pawłowska 1997, s. 73).

W 1947 roku Wyrobkowa-Pawłowska wróciła do pracy naukowo-badawczej. Na propozycję Bogdana Suchodolskiego podjęła obowiązki dydaktyczne na Wydziale Pedagogicznym Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie także odnowiła kontakty naukowe z dawnym profesorem Wolnej Wszechnicy Polskiej, przyrodnikiem i pedagogiem, Antonim Bolesławem Dobrowolskim. Po roku przeniosła się do międzywydziałowego Studium Pedagogicznego Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, które kształciło nauczycieli szkół rolniczych. Współpracowała tam ze znanymi teoretykami i organizatorami oświaty rolniczej: Zygmuntem Kobylińskim oraz Witoldem Miśkiewiczem. Pod koniec 1951 r. wspomniane Studium zostało zlikwidowane, ale Wyrobkowa-Pawłowska pracowała w SGGW do 1954 r. W tym samym roku została zatrudniona przez Ryszarda Wroczyńskiego w Uniwersytecie Warszawskim, gdzie prowadziła zajęcia z zakresu pedagogiki społecznej.

System stalinowski i jego antydemokratyczna działalność w zakresie polityki oświatowej, opierająca się na wzorach sowieckiej nauki, polegał między innymi na ciągłych szkoleniach ideologicznych kadry szkół wyższych. Wyrobkowa-Pawłowska brała udział w jednym z takich szkoleń zorganizowanym przez Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego. W liście z 10 września 1954 r. do Radlińskiej dzieliła się następującymi refleksjami na ten temat: „Organizacyjnie i dydaktycznie słabo, a naukowo »pod psem«. Zbiorowisko ludzi o różnym przygotowaniu (a często minimalnym, zaś o dużych aspiracjach i kwalifikacjach ideologicznych), brak wspólnego języka i pojęć. Wywala się otwarte drzwi z miną barbarzyńcy burzącego greckie posągi. Nie umiemy, nie wiemy – to znaczy, że nic nie było godnego uwagi i cennego. [Wiktor – dop. WT] Szczerba, Gluth – oto poza Bogdankiem [Bogdan Suchodolski – dop. WT], [Stefanem – dop. WT] Wołoszynem i [Wincentym – dop. WT] Okoniem (filary polskiej pedagogiki). Dobrze, że jestem – to choć wiem, jak wygląda rzeczywistość. Czuję się głupio, ale brak mi ochoty i energii, aby zabierać głos w dyskusjach – raczej w rozmowach kameralnych z Lechem Barteckim, Korniszewskim. Poziom projektowanych badań, stopień zaawansowania na ogół mały i słaby. Gdyby przy tym byli ludzie odpowiedzialni i gotowi służyć pomocą dydaktyczno-naukową »tej młodej kadrze« – to kurs mógłby dać nawet znaczne korzyści. Aż mnie korci czasem myśl i ochota, by im powiedzieć, że i jak to można zrobić [...] Co ja robię? Porządkuję sobie zagadnienia metodologiczne, czytam trochę z tego zakresu – chodzę na zagadnienia filozoficz-

ne, trochę logiki, teorii poznania – aktywną nie jestem na wynos, ale się uczyć” (Wyrobkova-Pawłowska 1997, s. 146–147; zob. sylwetki wymienionych pedagogów: Milerski, Śliwerski 2000; Okoń 2007).

Ówczesna praca akademicka nie wkluczała innych obszarów i form działania Wyrobkowej-Pawłowskiej. W latach 1948–1951 pełniła naukowo-organizacyjną funkcję sekretarza Komisji Historycznej ZUS oraz sekretarza Naukowego Oddziału Warszawskiego Polskiego Instytutu Służby Społecznej, a w okresie 1949–1954 prowadziła w Biurze Studiów Polskiego Radia badania nad recepcją audycji szkolnych. Odegrała bardzo ważną rolę w negocjacjach w sprawie zakupu przez Archiwum i Wydawnictwo Ossolineum wspomnień Radlińskiej, które przeszły do historii pedagogiki społecznej jako *Listy o nauczaniu i pracy badawczej*. We współpracy z Janem Hulewiczem, historykiem, profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego, który także był zaangażowany w tę sprawę, pomyślnie doprowadziła to ważne i skomplikowane przedsięwzięcie do końca.

W dniu 10 października 1954 r. zmarła Helena Radlińska. Wówczas Wyrobkova-Pawłowska stanęła na czele grupy dawnych współpracowników Radlińskiej i studentów Studium Pracy Społeczno-Oświatowej WWP, którzy podjęli różne formy upamiętnienia życia i dzieła swojej Mistrzyni. Do starań tych włączył się brat Radlińskiej, Ludwik Rajchman (zob. Balińska 2012). Koleżeńskie spotkanie, podczas którego wspomniano życie i dzieło Radlińskiej odbyło się 30 maja 1955 r. Tego typu inicjatywy były kontynuowane w późniejszym czasie. Jedną z nich było konwersatorium pt. „Realizacja teorii pedagogiki społecznej Heleny Radlińskiej w okresie XXX-lecia Polski Ludowej” zorganizowane 13 października 1974 r. w Łowiczu dla uczczenia 20. rocznicy śmierci Radlińskiej. Obok Wyrobkowej-Pawłowskiej konferencję współorganizowali Aleksander Kamiński, Janina Wojciechowska, Bronisław Kowalczyk oraz Henryk Świętkowski.

IV

Zmiany, jakie nastąpiły w kraju po październiku 1956 r., przyniosły nadzieję na demokratyzację, praworządność i jawność w życiu politycznym i społecznym. W nurcie dokonujących się przemian absolwenci Studium Pracy Społeczno-Oświatowej WWP oraz Katedry Pedagogiki Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego zorganizowali Zjazd Pedagogów Społecznych, który odbył się w dniach 13–14 kwietnia 1957 r. Jedną z głównych ról w tym przedsięwzięciu odegrała Wyrobkova-Pawłowska. Była sekretarzem Zjazdu, współpracowała z komitetem organizacyjnym, m.in. z Janem Barteckim, Heleną Brodowską,

Anną Chmielewską, Ireną Lepalczyk, Stanisławem Papuzińskim, Kazimierzem Majem, Władysławem Salą, Ryszardem Wroczyńskim (przewodniczący), Janiną Wojciechowską. Zjazd, obradujący pod hasłem „Odnowy służby społecznej”, był ważnym wydarzeniem na mapie ówczesnej pedagogiki oraz pracy społecznej. Wkrótce doszło do realizacji niektórych wniosków na nim sformułowanych. Powstało Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej (TWWP) (1957), Katedra Pedagogiki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego (1957) oraz reaktywowano Katedrę Pedagogiki Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego (1961) (zob. Theiss 1987). Odtąd wymienione instytucje, zwłaszcza TWWP, stały się obszarami intensywnej aktywności społecznej, organizacyjnej oraz badawczo-naukowej Wyrobkowej-Pawłowskiej.

Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej kontynuowało przedwojenne tradycje Wolnej Wszechnicy Polskiej. Było ośrodkiem dydaktycznym, naukowym i wydawniczym, publikowało m.in. periodyk „Człowiek w Pracy i w Osiedlu”. Wyrobkowa-Pawłowska należała do grona współzałożycieli Towarzystwa. Była wieloletnim członkiem jego władz i wchodziła w skład komisji programowej. Zajmowała się, realizowanym przez Towarzystwo, kształceniem pracowników osiedli mieszkaniowych. Już w latach 60. w ramach prac Towarzystwa powstało, kierowane przez nią, Archiwum Pracownika Społecznego. Utworzony przez grupę absolwentów i pracowników Studium Pracy Społeczno-Oświatowej WWP, m.in. Annę Chmielewską, Honoratę Jabłońską, Stanisława Papuzińskiego, Wandę Wawrzyńską i Danutę Zembruską, organ ten gromadziła materiały dotyczące pracowników kulturalno-oświatowych i pracowników pomocy i opieki społecznej, a także dokumentację instytucji społecznych, których działalność przerwała II wojna światowa (zob. Szubert 1966).

W latach 1957–1983 pracami TWWP kierował Adam Olgierd Uziembło, działacz polityczny, wojskowy i pedagog, który od połowy lat 70. włączył się w nurt niezależnych inicjatyw społecznych i politycznych, by z czasem powołać do życia konwersatorium „Doświadczenie i Przyszłość” – forum nieskrępowanych dyskusji i ekspertyz, wspierających demokratyzację życia kraju (zob. Theiss 2007).

Ogromna i dynamiczna aktywność społeczna Wyrobkowej-Pawłowskiej szła w parze z aktywnością naukową. Począwszy od 1954 r. aż do 1973 r. pracowała jako adiunkt w Instytucie Kultury Fizycznej w Warszawie. Zajmowała się – co było obok pedagogiki społecznej nowym polem pracy naukowej – pedagogiką aktywności ruchowej, sportu i turystyki. Z tego zakresu opublikowała ponad 70 tekstów naukowych, m.in. w „Kwartalniku Pedagogicznym”, „Kulturze Fizycznej”, „Wychowaniu Fizycznym i Sporcie”. W grupie ważniejszych tekstów znajduje się synteza *Z dziejów kształcenia pracowników społecz-*

no-oświatowych wsi (Wyrobkowa-Pawłowska 1981). Ukoronowaniem tych poszukiwań i prac był przygotowany pod kierunkiem Wroczyńskiego doktorat, opublikowany jako książka *Ruch jako czynnik wychowawczy w polskich i obcych badaniach* (1968). Studium to należy do pionierskich opracowań w dziedzinie szeroko rozumianej pedagogiki sportu.

Aktywność środowiska pedagogów uczestniczących w popaździernikowych zmianach życia społecznego kraju, w tym pedagogów społecznych, owocowała m.in. opublikowaniem *Pism zbiorowych* Heleny Radlińskiej: I. *Pedagogika społeczna*, II. *Zagadnienia bibliotekarstwa i czytelnictwa*, III. *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*³. Całość opublikowała renomowana oficyna Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo. Trudno przecenić znaczenie tych książek dla rozwoju nauki w ogóle, a w szczególności dla pedagogiki społecznej. Były one zapisem większości najważniejszych dzieł twórczyni polskiej pedagogiki społecznej. Dokumentem, który ukazywał genezę i rozwój myśli i praktyki pedagogicznej, opartej na podstawach demokracji i wolności, respektującej prawa człowieka do godnego życia i rozwoju, pedagogiki wspomagającej ludzi i środowiska w trudnych warunkach bytowych i rozwojowych. Oznaczało to powrót do niemarksistowskich, klasycznych stanowisk pedagogicznych, dlatego też dzieła Radlińskiej w tamtym czasie były swego rodzaju manifestem wierności określonym wartościom. A pedagogika społeczna jako dyscyplina naukowa ukazała swoją pełną dojrzałość oraz gotowość do twórczego udziału w bieżących procesach przebudowy życia społecznego, w których – co zawsze wskazywała Radlińska – miał uczestniczyć pedagog społeczny, profesjonalista w zakresie pracy kulturalno-oświatowej oraz pracy wychowawczo-opiekuńczej.

Wanda Wyrobkowa-Pawłowska odegrała pierwszoplanową rolę w opublikowaniu dzieł Radlińskiej. Wiele na ten temat mówią fragmenty niżej cytowanych listów. W jednym z nich, z 25 sierpnia 1961 r. do Jana Hulewicza napisała m.in.: „Szanowny Panie Profesorze, jak Panu wiadomo ukazał się pierwszy tom wyboru pism H. Radlińskiej. Jestem uszczęśliwiona mimo wszystkich usterek. Drugi tom jest w druku – będzie w końcu roku goto-

---

³ Na to obszerne wydawnictwo składały się następujące tomy: I. *Pedagogika społeczna*, wstęp Ryszard Wroczyński i Aleksander Kamiński, opracowanie tekstu i komentarza Wanda Wyrobkowa-Pawłowska (1961); *Wstęp* Wroczyńskiego do tej książki ukazał się także w postaci osobnej nadbitki w językach angielskim, francuskim i rosyjskim; II. *Zagadnienia bibliotekarstwa i czytelnictwa*, wstęp i opracowanie Irena Lepalczyk (1961), III. *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, wstęp Jan Hulewicz, wybór i opracowanie tekstu Wanda Wyrobkowa-Pawłowska, komentarz Wanda Wyrobkowa-Pawłowska i Janina Wojciechowska (1964).

wy. Sprawa dalszych tomów staje się bardzo pilna. Zgodnie z Pana obietnicą zwracam się o podanie terminu przygotowania trzeciego tomu. Sądzę, że byłoby dobrze, gdyby w miesiącu listopadzie, najdalej grudniu można było oddać tom do Wydawnictwa [...] W imieniu całej naszej grupy gorąco proszę o pomoc [...] Ponieważ prof. Wroczyński przewiduje bezpośrednią rozmowę z Panem przy okazji posiedzenia „Przeglądu” – więc szczegółowa rozmowa na temat trzeciego tomu mogłaby być również w tym czasie”. Hulewicz w odpowiedzi z 31 sierpnia 1961 r. napisał m.in.: „Szanowna Pani! List Pani z dn. 26 bm. przyszedł do mnie w momencie, kiedy właśnie kartkowałem wypożyczony z Ossolineum I tom Pism Pedagogicznych Babci. Wydaje mi się, że Pani upór i niezrażanie się przeszkodami w antyszambrowaniu doprowadziły w dużym stopniu do jego realizacji. Nie dziwię się, że zabiega Pani teraz o dalsze tomy”.

Profesor Hulewicz zaangażował się w zasygnalizowane prace wydawnicze, poświęcił im wiele czasu i wysiłku. W liście do Wroczyńskiego z 3 maja 1962 r. napisał m.in.: „Ucieszyłem się bardzo wiadomością o zatwierdzeniu trzeciego tomu Pism Radlińskiej”⁴. Wyrobkowa-Pawłowska monitorowała bieg sprawy, aż do ukazania się – nie bez różnych przeszkód – tego tomu drukiem, by z kolei zadbać o dostępność książki m.in. w naukowym środowisku Polaków w Anglii.

W 1962 roku Wyrobkowa-Pawłowska została sekretarzem redakcji kwartalnika Związku Nauczycielstwa Polskiego „Przegląd Historyczno-Oświatowy”. Odtąd, aż do 1987 r., pełniąc tę ważną funkcję, współpracowała z następującymi członkami redakcji: Janem Hulewiczem, Józefem Miąso, Kamillą Mrozowską, Tadeuszem W. Nowackim, Ryszardem Wroczyńskim (redaktor naczelny). Pismo przyczyniało się do rozwoju badań nad polską oświatą, inspirowało nauczycielski ruch naukowy, służyło pogłębianiu znajomości historii i tradycji krajowej myśli pedagogicznej.

V

W 1973 roku Wyrobkowa-Pawłowska przeszła na emeryturę, co nie oznaczało wycofania się z działalności społecznej. Od początku, i jednoznacznie, stanęła po stronie narastających sił społecznych, które w sierpniu 1980 r. przyniosły powstanie Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego „Solidarność”. Włączyła się do różnych działań solidarnościowych struktur (m.in. kolportaż niezależnej prasy), a w stanie wojennym (1981–1983) pomagała oso-

---

⁴ Oryginały cytowanych listów znajdują się w zbiorach autora.

bom, które straciły pracę. Na przełomie lat 80. i 90., nadal udzielając się – i to bardzo intensywnie – w Towarzystwie Wolnej Wszechnicy Polskiej, współorganizowała inicjatywy, które zaowocowały ważnymi publikacjami. Pierwszą z nich był *Słownik biograficzny pracowników społecznych* (1993), w którym umieszczono 109 haseł-biogramów (w tym 31 opracowanych przez Wyrobkowską-Pawłowską), przypominających życie i dzieło osób tworzących i rozwijających teorię i praktykę pracy społecznej oraz pedagogiki społecznej w naszym kraju. Idea *Słownika* powstała w toku prac badawczych Archiwum Pracownika Społecznego oraz Komisji Historycznej TWWP. Ważną rolę w tym przedsięwzięciu pełniła także Aniela Uziembło oraz ówczesny prezes TWWP Mikołaj Lipowski. Dzisiaj *Słownik* jest unikalnym i nieocenionym źródłem wiadomości o dziejach rodzimej pracy społecznej.

Podobny w zamyśle był drugi pomysł badawczo-wydawniczy, publikacja *Opieka społeczna w Warszawie, 1923–1947* (1995). Książka jest rezultatem trwającej ponad rok pracy zespołu kilkunastu osób, które w comiesięcznych spotkaniach (tzw. „Pogwarki socjalne”) dzieliły się doświadczeniami i wspomnieniami z różnych okresów i obszarów swojej pracy zawodowej. Inspiratorem i organizatorem tego projektu była właśnie Wyrobkowska-Pawłowska, która swoim niepodważalnym autorytetem w środowisku dawnych „studiumców”, a w tamtym czasie emerytowanych już pracowników społecznych, nieustannie czuwała na realizacją podjętych zadań i prac. Książka, będąc i dzisiaj jedynym tego typu opracowaniem w literaturze przedmiotu, zawiera unikalne materiały na temat pracy socjalno-opiekuńczo-wychowawczej, a także działań o charakterze ratownictwa społecznego z czasów II wojny światowej i okupacji⁵.

Wanda Wyrobkowska-Pawłowska konsekwentnie, krok po kroku, podejmowała i realizowała kolejne prace, które miały dokumentować i rozwijać wiedzę o pedagogice społecznej Heleny Radlińskiej, a tą drogą budować całościowy obraz tej dyscypliny nauk o wychowaniu. Planowała wydanie listów do Heleny Radlińskiej z lat 1944–1954. Niestety, ten potrzebny i ważny projekt nie został do końca zrealizowany. Ukazały się drukiem tylko listy m.in. Jana Hulewicza, Ryszarda Wroczyńskiego oraz Bogdana Suchodolskiego (zob.

---

⁵ Autorami tego unikalnego wydawnictwa byli: Krystyna i Stanisław Akolińscy, Maria Aszoff, Hanna Baranowska, Janina Czaplińska, Wincenty Ferster, Kazimierz Kłoczewiak, Anna Kowalska, Władysława Marynowska, Zofia Mierzwińska-Szybkowa, Wiktoria Nawrocka, Maria Olsienkiewicz, Janina Pietryka, Jadwiga Piotrowska, Irena Reppowa, Stanisław Reymont, Tadeusz Rojek, Jan Starczewski, Zofia Szemińska, Maria Szubertowa, Aniela Uziembło, Zofia Wierzbicka, Wanda Wyrobkowska-Pawłowska, a także pracownicy Katedry Pedagogiki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego – Małgorzata Gładkowska, Barbara Smolińska-Theiss, Wiesław Theiss.

m.in. Theiss 2014). Było szczególnym wyróżnieniem piszącego te słowa, że mógł w tych ostatnich działaniach, podobnie jak w kilku innych inicjatywach, brać udział i pracować pod kierunkiem dr Wandy Wyrobkowej-Pawłowskiej.

*

Wanda Wyrobkowa-Pawłowska zmarła w 1999 r., spoczywa na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach w Warszawie. Za liczne zasługi i osiągnięcia została uhonorowana wieloma odznaczeniami, m.in.: Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1975), Złotym Krzyżem Zasługi (1975), Krzyżem Partyzanckim (1973), Złotą Odznaką ZNP (1976), Złotą Odznaką Honorową TWWP (1977).

Przez całe życie społeczno-zawodowe była silnie związana z Heleną Radlińską i jej dziedzictwem naukowym, którego ideą była służba człowiekowi i jego otoczeniu. Z tego źródła czerpała określone zasady etyczne, humanistyczną orientację intelektualną, jak również wzory emocjonalnej i pragmatycznej zarazem obecności wśród ludzi. Praktyk i teoretyk, skromna i życzliwa, realistka twardo stąpająca po ziemi, ale też dostrzegająca „to, co będzie” – pokazywała, jak przyjmować, chronić i rozwijać depozyt społecznego dobra i kapitał naukowy pedagogiki społecznej. Była niczym łącznik, który przenosi – bez względu na okoliczności – cenne dobra przez granice czasu, kultur i pokoleń.

Literatura

- Balińska M.A., (2012), *Ludwik Rajchman. Życie w służbie ludzkości*, przedmowa Bronisław Geremek, Wydawnictwo Studio EMKA, Warszawa.
- Bogusławska A., (1971), *W czasie drugiej wojny światowej i potem*, „Zeszyty Historyczne”, z. 19.
- Brodowska H., (1994), *Moje spotkania z Profesorem Heleną Radlińską i studia pod Jej kierunkiem*, „Folia Paedagogica et Psychologica”, t. 34.
- Cwajgenhaft (Pawłowska) W., Radlińska H., (1933–1934), *The Influence of Unemployment on the Child*, [w:] *Children young people and unemployment. A series of enquiries into effects of unemployment on children and young people*, Genève.
- Czapska M., (1971), *Rozmowy*, „Zeszyty Historyczne”, z. 19.
- Gładkowska M. i in. (red.), (1993), *Słownik biograficzny pracowników społecznych*, „Un-O”, Warszawa.
- Gładkowska M. i in. (red.), (1995), *Opieka społeczna w Warszawie 1923–1947*, Interart, Warszawa.
- Kawula S., (1996), *Studia z pedagogiki społecznej*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Olsztyn.
- Leinwand A., (1987), *Tadeusz Szturm de Sztrem*, PWN, Warszawa.
- Lepalczyk I., (2003), *Wśród ludzi i książek*, Wydawnictwo WiNG, Łódź.
- Lepalczyk I., Skibińska W., (1974), *Helena Radlińska. Kalendarium życia i pracy*, „Roczniki Biblioteczne”, R. XVIII, z. 1–2.

- Milerski B., Śliwerski B. (red.), (2000), *Leksykon PWN. Pedagogika*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Okoń W., (2007), *Nowy słownik pedagogiczny*, wyd. 10 uzupełnione i poprawione, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Olszakowska-Glazer Z., Wyrobkova-Pawłowska W., Trajner F., (2007), *Mały skrawek wolnej Polski*, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Warszawa.
- Orzechowska-Sroczyńska S., (1946), *Działalność ośrodków opieki w czasie okupacji*, „Opiekun Społeczny”, nr 1–2.
- Radlińska H., (1964), *Z dziejów pracy społecznej i oświatowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Radlińska H., (2014), *Życiorys własny/Self Biography*, „Pedagogika Społeczna”, nr 4.
- Radlińska H. (red.), (1937), *Społeczne przyczyny powodzeń i niepowodzeń szkolnych*, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Reymont S., (1987), *Początki organizacji „Raclawice”*, „Więź”, nr 5–6.
- Reymont S., (1994/1995), *Na Opaczewskiej i później. Spotkania z Babcią*, [w:] *Helena Radlińska – człowiek i wychowawca*, Lepalczyk I., Wasilewska B. (red.), TWWP, Warszawa.
- Szot B., (2002), *Dwa światy Radlińskiej. Współpraca prof. Heleny Radlińskiej ze Zgromadzeniem Sióstr Urszulanek SJK w Warszawie w latach 1939–1945*, AWH, Milanówek.
- Szubert E., (1966), *Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej. Geneza – rozwój – perspektywy. Materiały i studia*, TWWP, Warszawa.
- Theiss W., (1987), *„Wobec nowych potrzeb życia”. Zjazd Pedagogów Społecznych w 1957 r.*, „Praca Socjalna”, nr 4.
- Theiss W., (1997a), *Radlińska*, wyd. 2, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Theiss W. (red.), (1997b), *Listy o pedagogice społecznej*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Theiss W., (2007), *Uziębło Adam Olgierd*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 6, Pilch T. (red.), Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Theiss W. (oprac.), (2014), *Listy Bogdana Suchodolskiego do Heleny Radlińskiej (1945–1948)*, [w:] *Bogdan Suchodolski – osoba i czyn*, Wojnar I. (red.), Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus”, Warszawa.
- Wojtczak L., (1974), *Bibliografia Heleny Radlińskiej*, „Roczniki Biblioteczne”, R. XVIII, z. 1–2.
- Wyrobek-Pawłowska W., (1969), *Ruch jako czynnik wychowawczy w polskich i obcych badaniach*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Wyrobkova-Pawłowska W., (1981), *Z dziejów kształcenia pracowników społeczno-oświatowych wsi*, [w:] *Problem kształcenia pracowników społecznych*, Lepalczyk I. (red.), TWWP, Warszawa.
- Wyrobkova-Pawłowska W. (oprac.), (1997), *Listy H. Radlińskiej i Wandy Wyrobkowej-Pawłowskiej z lat 1945–1954*, [w:] *Listy o pedagogice społecznej*, Theiss W. (red.), Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Wyrobkova-Pawłowska W. (i in.), (1975), *Miejska służba opieki społecznej Warszawy w latach wojny i okupacji*, „Studia Warszawskie. Warszawa lat wojny i okupacji”, z. 4.
- Wyrobkova-Pawłowska W., (b.d.), *Życiorys własny*, maszynopis, ss. 5, w zbiorach autora.
- Żarnecka Z., (1994), *W Domu Sióstr Urszulanek*, „Folia Paedagogica et Psychologica”, t. 34.